

РЕЉА НОВАКОВИЋ

НЕКА РАЗМИШЉАЊА О КНЕЗУ И ВЕЛИКОМ ЖУПАНУ ДЕСИ И ПОВОДОМ »УТВРЂЕНОГ МЕСТА« КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА

Као што је познато, у 34. поглављу DAI, посвећеном Травуњанима и Конављанима, Порфирогенит, на једном месту, овим речима објашњава шта значи реч Травунија: »Травунија на језику Словена значи „утврђено место“, јер ова земља има много утврђења«. Код ове реченице Б. Ферјанчић у напомени наводи како су поједини истраживачи разумели и тумачили царско „утврђено место“. Ту се, поред мишљења Шафарика, Ст. Новаковића и Јиречека — Радонића, спомиње и Скок, који »претпоставља да је (цар чуо за словенску реч тврђа, гврдња и да је на основу тога дошао до своје етимологије имена области«. ¹ И без много размишљања, ова Скокова претпоставка изгледа најпривлачнија и најприхватљивија. Невоља је само у томе што не знамо по којем је словенском називу цар закључио да име Травунија може да се преведе са »утврђено место«. На жалост, колико је познато, до данас нико није успео да сазна која би то словенска реч могла бити. Да бисмо то сазнали, или барем покушали да сазнамо, морамо поћи од Десине повеље Мљету из 1151. године, значи само двеста година после времена кад је Порфирогенит за Травунија рекао да је „утврђено место“.

Кад је Кукуљевић 1975. године издао Десину повељу о Мљету из 1151. године, Деса је у њој ». . . dei gratia Dioclie, Stobolie (!), Terbunie, Zacholmie dux. . .«. ² Десина титула у Смичикласовом издању мало је другачија: ». . . dei gratia Dioclie, Stobolie, (Serbulie) Zacholmie dux. . .«. ³ Кад је Шишић расправљао о Десиним повељама, код спомена **Stobolie** у интитулацији рекао је да на том месту треба да буде **Tribunie**, а место **Tacholmie** треба да стоји **Zacholmie**, док је у напомени додао ово: »Смичиклас (Cod. dipl. II, 67) донео је ова областна имена тако: **Dioclie, Stobolie (!), Terbunie, Zacholmie dux**, што је не само неисправно, него подобно да заведе на мисао као да оно **Stobolie** значи колико **Serbie**«. ⁴ Године 1952. Винко Форетић издаје »**Dvije isprave Zahumskog kneza Dese o Mijetu 1151. godine**«. У објашњењу Форетић каже да су ове две повеље, чије текстове издаје, оверене 10. српња 1284. године и да су, како мисли, ови оверени преписи исправнији од оног досат познатог преписа Десине повеље из 1151. године, за коју је Шишић говорио да је из 14. века, дакле, много касније од ова два оверена преписа из 1284. године, које је

¹ Византиски извори из Историју народа Југославије, том II, обрадио Божидар Ферјанчић, Београд 1959, 62 (даље: Извори).

² **Codex diplomaticus**. . . dio II, ed. I. Kukuljević, Zagreb 1875, 45.

³ **Codex diplomaticus**. . . dio II, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904, 67.

⁴ Ф. Шишић, **Летопис Попа Дукљанина**, Београд—Загреб 1928, 201, 247 (даље: Шишић).

Форетић пронашао у једној другој пергаментској исправи. Десина тигула у једном од тих оверених преписа гласи: »Ego Dessa, Dei gratia Dioclie, Satbolie, Zac (holinie) dux. . .«, док у другом стоји: ». . . et nos Desa Dei gratia Dioclie, Satholie, Zacholinie dux. . .«. Кад је М. Динић написао расправицу „Повеље кнеза Десе о Мљету“, није Стоболију ни споменуо, вероватно зато што је знао да уместо Стоболија гроба да стоји Травунија, а није му пало на ум да се пита како је дошло до ове замене назива.⁵

Као што видимо, издавачи су различито поступали при навођењу треће области којом је Деса управљао, поред Дукље и Захумља. Она је Стоболија (Тербунија), Стоболија (Сербулија), Сатболија и Сатхолија. Ма колико да је Форетић био уверен да су оверени преписи из 1284. године исправнији од оног из 14. века, чини нам се да не мора да је у свему тако. Назив Стоболија у препису из 14. века изгледа да је најближи оригиналном називу, барем, како нам се чини, са знањем којим сад располажемо. У сваком случају, Кукуљевић је без икакве основе ставио »Stobolie, (Serbulie)«, док је Смичиклас, како и Шишић каже, неисправно поступио што је ставио »Stobolie (!), Terbunie«, па си стиче утисак као да су у питању две области уместо једне. На Кукуљевићевој Сербулији не треба се ни задржавати, јер нам се чини да ни он није много размишљао кад је, не досећајући се шта би могла да значи реч Стоболија, ставио Сербулија и тиме у суштини направио само већу збрку. Смичиклас је уз Стоболију ставио знак чуђења, али је осетио да та реч у повељи свакако стоји уместо Тербунија, али је и он погрешно што је онако ставио, па се и из његовог навода може, на први поглед, стећи утисак да постоји и Тербунија и Стоболија, само што овој последњој не знамо значење и не знамо откуд се нашла у Десиној тигули.

Дакле, Стоболија, Сатболија и Сатхолија свакако је исто што и Тербунија (Травунија), али се морамо питати откуд ови, по свој прилици искварени називи, да стоје у једној званичној повељи уместо Травуније, без обзира на то да ли је повеља аутентична или не. Размишљајући како је могло доћи до ове разлике, пада нам на ум да је само двеста година старији Порфиригенит, значи половином 10. века, знао који назив употребљавају Словени за своју област Травунија, која је по свој прилици несловенска реч. Врло је вероватно да су у царско време за Травунију постојала два назива, један старији, можда илирско-латински (Terbunia, Triavunia и сл.) и други, млађи, словенски. Порфиригенит је, да поновимо, знао како Словени, по свој прилици Срби, називају своју област, која се налазила између Дукље и Захумља. Он у свом спису, на нашу жалост, није навео сам назив, већ га је, знајући шта значи, превео са »утврђено место«. Кад је после два века кнез Деса писао повељу о Мљету, разумљиво је што је у својој тигули навео за Травунију тај словенски назив. То није могао учинити за Дукљу, јер свакако да за ту област није тада ни постојао словенски израз. За-

⁵ Foretić Vinko, Dvije isprave Zahumskog kneza Dese o Mljetu 1151. godine. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku. Dubrovnik 1952, 68, (даље: **Форетић**).

⁶ Мих. Динић, **Повеље кнеза Десе о Мљету**, Прилози за КЈИФ, књ. 28, св. 1—2, Београд 1962 (даље: **Динић**).

хумље, само по себи, има словенско име. Размишљајући овако, а верујући да је Порфирогенит с правом рекао да Словени за Травунију имају свој назив који значи »утврђено место«, пада нам на ум да се тај словенски израз за Травунију крије у именима Стоболија, Сатхолија или Сатболија. Но, ма колико за овим називима трагали у познатим речницима, ни у једном нема никаквог трага горњим називима. Међутим, будући да је познато да се у многим преписима повеља јављају мање или веће преписивачке грешке, особито кад је реч о географским и личним именима, можда бисмо могли помислити да су и наведени облици искривљена имена неког назива који је у оригиналном тексту повеље, који до нас није доспео, гласио сасвим другачије. Уосталом, зар се у горњим преписима не јавља једном Stobolia, други пут Satbolia, а трећи пут Satholia, па онда Zacholinia и Zac(holinia), а и Tacholmia. Дакле, ако смо у праву кад помишљамо да су Стоболија, Сатхолија и Сатболија погрешно написани називи уместо неког словенског назива који значи »утврђено место«, онда бисмо се, гражећи тај словенски израз, могли задржати на називу **Стобор**. Кад је Јиречек у својој **Историји Срба** говорио о насељима, о земљорадњи и занатима, о пољском имању је рекао ово: »Средиште пољског имања била је кућа, око које је увек двориште или отворено место које се, у приморју, звало обор (lat. cortinum). Двориште је, као и воћњак или виноград, ограђено било **плотом**, а у њему је, кашто, боравила стока. На истоку, богатом у дрвима, био је плот од коља и шибља, као некада у старих Трачана у доба Ксенофонтото, а на западу, где је дрва било мало, био је плот од сухозидине (у Далматинаца **mačera**, у старих Римљана **maceria**). У Црној Гори зове се данас двориште **стобор**, док је у Србији **стоборје** плот око двора. Али је некада, на западу, стобор значио угледно господско седиште, како се, на пр., зову столице војводе Радослава Павловића у Конављима и у Требињу у XV веку.“⁷

Словенски назив **стобор**, као што се види, могао је у Травунији да означава и део земље ограђене сухозидином, мада тај вид ограђивања није типичан само за ту област. Можда неће бити наодмет да се овде каже да је један **Стобор** као њива означен међу полапским Бодрићима готово у исто време кад је у Десиној повељи забележен словенски назив који значи »утврђено место«. То може да буде занимљиво, јер се у реченицама стобор тумачи, између осталог, и као простор ограђен ступцима, па би, можда, могао значити и њиву (њивицу) ограђену било дрвеним ступцима (кољем) или сувозидином. Кад су Словени (Срби) почели насељавати Травунију, врло је вероватно да су тамо затекли још одраније искрчене и ограђене мање или веће просторе (њивице или винограде), можда још из времена Илира или из грчког, римског или византијског раздобља, па су читаву област назвали словенским називом **Стобор** или можда, још пре, **Стоборје**. Претпостављајући да је словенско име Травуније настало на овај начин, пада нам на ум, да поновимо, да је у Десиној повељи по свој прилици правилнији назив записан у издањима Кукуљевићевом и Смичикласовом (Stobolia) него у Форетићевом (Satholia, Satbolia). Једном лаику Сто-

⁷ К. Јиречек, **Историја Срба**, III, Београд, 1923, 187.

болија може да звучи слично називу Стоборје, па је тако могло звучати и преписивачима или преводиоцима повеље са првобитно словенског текста. Ако би се са оваквим мишљењем сложили и лингвисти, решили бисмо једно питање чије се решење не мора односити само на утврђивање облика првобитног словенског назива већ и на порекло раног словенског становништва Травуније, као и на време кад је назив Стобор настао у једном делу Далмације. Но, можда би оригинални назив, ако је то Стоборје, могао нешто помоћи и приликом даљег расправљања око веродостојности Десине повеље о Мљету, па још и даље, можда и око расправљања питања ко је Деса?

II

ЈОШ РЕЧ-ДВЕ О КНЕЗУ ДЕСИ

Као што знамо, за Десу смо први пут могли чути из његове повеље о Мљету из 1151. године, а затим смо сазнали да једног спомиње и византијски писац Јован Кинам (умро вероватно 1203. године). Зачуђује, међутим, да се Десино име не јавља у старим српским родословима и летописима, док Дукљанин спомиње једног Десу као сина Урошевог. Кад сакупимо све што знамо о Деси, морамо рећи да знамо врло мало. То није само због тога што се Деса ретко спомиње већ и из разлога што је то период развоја ране дукљанске и српске државе, у којем се уопште тешко сналазимо. Тек кад смо из домаћих извора, првенствено из повеља, Немањине и Стефанове, а затим и из њихових биографија, почели јасније сазнавати које су се све области налазиле у саставу српске државе крајем 12. века, тек онда смо нешто више сазнали и о односима међу њима, особито о односима између приморских земаља и унутрашњости. То је време кад после многих деценија међусобних борби о превласт превагу добија унутрашњи део државе. Са појавом Немање као великог жупана тај део државе (Загорје, Србија, заједно са Рашком), постаје управно и војно средиште, а постепено и црквено. Некадашње самосталне и утицајне приморске покрајине (Дукља, Травунија и Захумље) у другој половини 12. века губе моћ и бивају претворене у земље које, заједно са одређеном титулом, добијају чланови владајуће династије, наследници и други великодостојници, али углавном само на привремену управу.

Кад се мало пажљивије удубимо у Десину повељу из 1151. године, стичемо утисак да у њој Десина титула одражава баш ту последњу фазу постојања самосталности приморских области или, боље речено, последњу фазу хегемоније Дукље над приморским земљама — Травунијом и Захумљем. Десина повеља о Мљету веома је значајна за боље познавање прилика у дукљанској и српској држави средином 12. века. Чини нам се да се тај значај много не умањује ни чињеница да извесни врло угледни историчари доводе у сумњу веродостојност поменуте Десине повеље о Мљету. Она своју вредност за неке појединости не губи чак и ако се поуздано докаже да Деса 1151. године није могао издати повељу онаквог садржаја, односно да није даровао острво Млет пулсанском манастиру св. Марије. Међутим, они који оспоравају веродостојност Десине повеље не оспоравају веродостојност

његове титуле, односно власт његову у Дукљи, Травунији и Захумљу. Штавише, тог истог Десу знају и као великог жупана у Србији, а то је довољно да се замислимо и упитамо шта је могло бити а шта, вероватно, није.

Као што је познато о Десиной повељи о Мљету из 1151. године веома озбиљно и аргументовано је у своје време расправљао и Ф. Шишић у свом издању *Летописа попа Дукљанина*. Насупрот Јиречеку, који је за Десину повељу рекао да је фалсификат, Шишић је износио разлоге који, по њему, упућују на закључак да повеља није фалсификована, па зато и закључује: »Мислим да нас сви ови разлози, и дипломатички и историјски, могу довољно да убеди, да је исправа кнеза Десе од 1151. аутентична.⁸ Много година касније Десиной повељи посвећује једну своју расправу Винко Форетић. Подсећајући најпре да Десина повеља није сачувана у оригиналу, те да је историчарима 19. и 20. века била позната само по једном препису, који је Јиричек прогласио за фалсификат, а Шишић »доказао њену аутентичност«, Форетић је саопштио да је у дубровачком архиву открио једну дугу пергаментску исправу од 10. септембра 1284. и у тој исправи се, каже, оверавају три раније исправе у корист пулсанског реда и те се исправе, додаје, у том документу дословно доносе, а међу њима су и »двije исправе кнеза Десе о Мљету из г. 1151.«. Анализирајући ове исправе, Форетић је закључио да су аутентичне — Десине.⁹ О овим повељама писао је и М. Динић у краткој расправи »Повеља кнеза Десе о Мљету«. Он ту спомиње и Форетићево мишљење о аутентичности ове исправе, али истовремено указује и на Чremoшников закључак да је нова Десина повеља, коју је Форетић открио у рукопису из 1284. године, »неспретан и невешт фалсификат«. Ни М. Динић није прихватио Форетићева образложења о аутентичности повеље. Динић је из анализе коју је извршио закључио да „није лако жртвовати једну повељу из времена када их скоро и немамо, али када се одмере и уваже сви разлози о којима је било речи, чини нам се да опет треба и ону по Шишићу аутентичну повељу кнеза Десе довести у сумњу и држати је *sub iudice* док се не нађу јачи разлози за или против исправности и после појаве пергамена из 1284. године“.¹⁰

Ниједан од истраживача, као што је речено, није оспорио Десину титулу и његову власт у Дукљи, Травунији и Захумљу, већ само неки од њих сумњају да је Деса поконио острво Млет манастиру св. Марије пулсанског реда на Монте Гаргану у Италији. Међутим, кад већ толико расправљамо о локрумским фалсификатима и међу њима и о Десиной повељи и њеним преписима, можда треба макар још мало застати код Јиречекове примедбе да су горње повеље написане латински (»Diese Urkunden sind sämmtlich lateinisch geschrieben«), на шта је додао да се може претпоставити да су фалсификатори, које греба тражити међу монасима опатије, свакако знали приближно кад је латинско писмо престало да се употребљава у повељама суседних кнежева. Они би, иначе, додаје Јиречек, „повеље састављали на словенском као што је исцрпна повеља Стефана Првовенчаног из око

⁸ Шишић, 255.

⁹ Форетић, 63 и даље.

¹⁰ Динић, 14.

1220. године". У својој **Историји Срба из 1911.** године Јиречек је за Десине повеље рекао: »Zwei lateinische Uurkunder des Desa über die Insel Meleđa sind offenbar spätere erfindungen«. ¹¹ Но, као што је речено, можда је требало поставити питање да ли је Јиречек уопште у праву кад каже да су фалсификатори знали кад је латинско писмо престало да се употребљава у повељама суседних кнежева, јер изгледа да то у случају Десине повеље о Мљету уопште није битно. По свему судећи, постојећи латински преписи Десине повеље, било она аутентична или не, у ствари су преводи са неког словенског текста. Ако смо у праву са тумачењем да су називи Satbolia, Satholia и Stobolia настали од словенског Стоборја, онда је јасно да су каснији преводиоци и преписивачи лоше прочитали и написали **словенски** назив за гравунску област. Још је Шишић приметио да „место Stobolie треба да буде Tribune а место Tacholmie Zacholmie«. Он је у напомени додао да је Смичикас (God. dipl. II, 67) овако донео обласна имена: »Dioklie, Stobolie (!) Terbunie, Zacholmie dux, што је не само неисправно него подобно да заведе на мисао, као да оно Stobolie значи колико Serbie«. ¹² Шишић је у свом осврту на Десину повељу скренуо пажњу и на грешке у исписивању лица у латинским рукописима повеље, као што су Gerdessa, Tesimir, Rastesa, Charilus, Šranlatinus, додајући да су ова последња толико изнакажена грешком преписивача да остају без контроле, тј. не може се знати како су гласила у словенском писму. ¹³ Ако овом додамо да у Форетићевим преписима у једној повељи стоји Grubessa, а у другој Gurbessa или у једној cum filio Gailavo, а у другој cum filio Gaylavo, па онда у једној setnicus Rastesa, а у другој setnicus Radosta, као да је јасно да су ове разлике могле настати пре свега у току превођења и преписивања неког словенског рукописа Десине повеље. Каснији преписивачи су можда, у основи, користили неки засад непознат словенски текст Десине повеље да би на основу њега саставили документ који би одговарао њиховим интересима, али који би морао бити веома близак оригиналу. Ми се нисмо на овом задржали нити да подржимо нити да оспоримо досадашње мишљење о исправности или неисправности Десине повеље о Мљету из 1151. године, већ из других разлога. Можда Деса и није поклонио острво Мљет, али то не значи да у повељи о којој је реч нема других појединости о којима вреди расправљати.

Полазећи од претпоставке да је првобитни текст Десине повеље о Мљету из 1151. године био написан на словенском језику, што је, чини нам се, и нормално с обзиром на то да је Деса био суверени кнез над претежно словенским областима, нас овде првенствено и једино интересује његова титула, коју досад, да поновимо, нико од истраживача није оспорио, осим што је код неких било колебања око Стоболије. Титула нас интересује пре свега што сматрамо да је и фалсификаторима, ако је реч о фалсификату, она гарантовала одређену исправност и сигурност. Чак ако је Мљет и измишљен као даровано острво, Десино име и области којима је управљао имало је да послужи фалсификаторима као нека врста доказа да је све онако како

¹¹ Шишић, 204.

¹² Шишић, 247.

¹³ Шишић, 250.

у повељи стоји. Све се могло фалсификовати, али не и име владара и земаља којима је владао. О владаревим даровима се и није морало много знати, али се свакако деценијама памтило ко је у своје време био владар у одређеним областима и какву је титулу имао. Зато је за боље познавање прилика и односа у српској држави средином 12. века веома важно шта ћемо или шта све можемо да закључимо на основу наведене Десине титуле. Пре свега, пада у очи да је он **кнез Дукље, Травуније и Захумља** у исто време кад византијски писци, у првом реду Јован Кинам, говоре о нападу Византинаца на **Србију**, најпре 1149. а онда и 1150. године, када су **Срби** поражени у бици на Тари. Архијупан у **Србији** био је **те** године Урош. Кинам прича да су Далмати **много година** после 1150. срушили Уроша с власти и предали је „без царевог знања **једном од његове браће**“, али пошто су се убрзо, како каже Кинам, уплашили, то дођу пред цара заједно са **Десом и Урошем**. Цар је том приликом одлучио да власт поново преда Урошу.¹⁴ Већ нам овде нешто није јасно. Ево због чега. Ако је Деса 1151. био кнез Дукље, Травуније и Захумља, претпостављамо да је то могао бити и коју годину пре, али нека и није тако. нека је он повељу о Мљету издао исте године кад је постао кнез, морамо се питати какав је однос постојао тада између земаља којима је у то време управљао Урош као архијупан и земаља којима је тако рећи исте године управљао Деса као кнез? Знајући за супротности које су деценијама постојале између приморских земаља и Загорја (Србије са Рашком), мало нас чуди како се могло десити да Урош, као архијупан **Србије** још пре битке на Тари, само **неколико година** (или **много година**) после те битке буде збачен с власти, да уместо њега буде архијупан један од његове браће (наводно Деса), а онда да се на власт опет врати Урош. Ако је „један од његове браће“ био исти онај Деса који је, да поновимо, готово у исто време као кнез управљао Дукљом, Травунијом и Захумљем, значи ли то да је он једно време објединио и приморске и загорске земље, а кад је Урош био поново постављен за архијупана Србије, да се Деса морао опет задовољити само положајем кнеза у приморским земљама? Ако је тако било, у шта сумњамо, да ли је онда Урош, кад је Деса (ако је исто лице у питању) био потиснут, овладао и Десиним земљама? Ако је реч о Деси као кнезу Дукље, Травуније и Захумља, како је било могуће да он једно време обједини огроман простор, а онда, кад је изгубио положај у Србији, да се враги на своју власт у приморским областима и све то да прође без икаквог јачег потреса? Осим тога, још једном да питамо зашто би Деса могао да овлада и својим и Урошевим земљама, а Урош да не може да овлада Десиним, мада је био најстарији од браће, а Деса најмлађи. Наравно, све се ово овако намеће само у случају ако је реч о једном Деси. Колико знамо, немогуће је да су се већ око половине 12. века могли тако одвијати односи између приморских области и Загорја (Србије и Рашке). Зато морамо видети шта нам казују византијски писци о приликама „много година“ после битке на Тари и у којим се случајевима јавља име Десе. И како то да Дукљанин, домаћи писац из 12. века, именује неког Десу као сина Урошевог, а византијски

¹⁴ Извори, IV, 38.

писци из готово истог времена спомињу једног Десу као најмлађег од четири брата, наводно после Уроша, Примислава и Белоша? Како се све то може просторно и хронолошки уклопити и истовремено објаснити положаји и односи два вековима антагонистичка дела, приморских земаља и унутрашњих области (Србије и Рашке), Нама се чини да се средином 12. века и све до појаве Немање као великог жупана није могло десити да без већег потреса кнез приморских земаља постане једно време владар Србије, па онда опет да мирно продужи да влада само приморским земљама. И још нешто, како објаснити да се један Деса спомиње као *dux* и 1170, кад византијски писци, као савременици, о Деси као „најмлађем брату“ говоре као о царевом сужњу не много после 1163. године?¹⁵ Ако је реч о аутентичним изворима, онда је тешко поверовати да је у питању само један Деса. Чини нам се да против мишљења о постојању само једног Десе, „најмлађег брата“, говори казивање Јована Кинама о догађајима, како се мисли, пре 1163. године, а Кинам на једном месту каже (после одласка Белошевог и Угарску): „Цар **нареди да се позове најмлађи брат који се зваше Деса и управљаше Дендром**, богатом и многољудном земљом у суседству Ниша и наименова га за архижупана, примивши од њега заклетву. . . да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из **Дендре** из које је, као што рекох, **убирао плодове**.“¹⁶ Кад би било речи само о једном Деси, морало би нам чудно изгледати да цар **наређује** да Десу, као кандидата на великожупански положај у Србији, позову из Дендре, а не из приморских области. У сваком случају веома је упадљиво да цар именује Десу за архижупана у **Србији**, као дојучерашњег уживаоца власти једино у **Дендри**, а не спомиње ни једну од приморских области, мада византијски писци, да је реч о једном Деси, не би пропустили да кажу да је цар наредио да позову Десу пре свега као кнеза Дукље, Травуније и Захумља, па тек онда и као уживаоца Дендре. Тако би и углед царев био далеко више истакнут. Ако се даље сетимо да је 1151. године и даље, кад је један Деса као *dux* владао Дукљом, Травунијом и Захумљем, у исто време (1149—1150. и даље „много година“) владао у Србији (свакако са Рашком) Урош II, морамо претпоставити да су и његова браћа Примислав, Белош и Деса владали истом том земљом, а не да су, рецимо, без икаквог трага у изворима о неком јачем потресу, овладали и Србијом (са Рашком) и Дукљом, Травунијом и Захумљем. Уосталом, зар би имало смисла и помислити нешто друго кад нам Кинам сасвим јасно каже да је цар **наредио** да се позове **најмлађи брат Деса** који је (тада) **управљао Дендром** „и наименова га за архижупана“. Смемо ли чак и да помислимо да је овде реч о приморском кнезу Деси? И зашто би једном кнезу Дукље, Травуније и Захумља била потребна Дендра, удаљена од његових области више од двеста километара у ваздушној линији? Међутим, сасвим је разумљиво кад узмемо да је Деса као „најмлађи брат“ **управљао Дендром**, јер да је тај исти Деса **управљао** гада и приморским земљама, био би ред, да поновимо, да и цар и Кинам кажу, на пример, овако: који се зваше Деса и управљаше Ду-

¹⁵ Извори, IV, 56—36.

¹⁶ Извори, IV, 59.

кљом, Травунијом и Захумљем и Дендром. Онда даље, Кинам каже да је Деса из Дендре „убирао плодове“, што одговара једном члану владарске породице који је само **претендент** на врховну власт у земљи а не тада и владар. По свему судећи, са свим овим збивањима приморски кнез Деса нема никакве директне везе. Он је ваљда **убирао плодове** у својим земљама, иначе бисмо се морали питати, да је он **управљао** и Дендром и из ње **убирао плодове**, ко је за то време **управљао** приморским земљама? Ако је тачно да је према млетачким изворима и око 1170. године постојао један **dux Dessa**, онда то никако не може бити „најмлађи брат“ Деса који је као архијупан владао **Србијом** и то са „царевим допуштењем“ који је, како каже Кинам, као архијупан по наредби истог цара стављен у дворски затвор, и то свакако коју годину пре 1170 (мисли се одмах после 1163). Кад већ спомињемо и „млађег брата“ Десу и Дендру, којом је управљао пре него што је постао архијупан, треба да се сетимо Манојлове политике и према другим претендентима на великожупански положај у Србији, Зар није, на пример, и Немања, пре него што је постао жупан, од тог истог цара добио **на управу** Ибар, Топлицу, Расину и зване Реке, што ће рећи **византијске** земље које су биле у **суседству** Србије (и Рашке). Уопште, земље које је Манојло давао појединим великодостојницима у **Србији** налазиле су се углавном источно од Ибра и њих је имало смисла давати члановима породице у оној држави којој су те земље биле готово у непосредном суседству. Ако изузмемо Ибар, који се налањао на Рашку, све остале су од Рашке биле удаљене мање од сто километара у ваздушној линији. Нема никакве логике да Манојло одједном Дендру да на **управу** неком који није само **управљао** већ и **владао** земљом као суверени кнез, и то доста великом, значајном и веома далеком од догађаја за које је везан „најмлађи брат“ Деса. Немамо ни најмањих знакова да је у догађаје који су се дешавали између 1149. и 1170. године у Србији (заједно са Рашком) био умешан и Деса, кнез Дукље, Травуније и Захумља. Да поновимо, да је макар и мало био умешан, византијски писци би то барем нечим наговестили.

Ако бисмо и преко родбинских веза покушали да објаснимо однос између Србије (са Рашком) и приморских покрајина половином 12. века, са нашим данашњим знањем не бисмо успели. Одавно је познато да историчари с муком настоје да утврде ко је коме род од лица која се као утицајна спомињу код византијских писаца, код Попа Дукљанина, у домаћим биографијама, домаћим родословима и летописима, записима и натписима или пак у неким другим савременим изворима. Зна се да чак не знамо поуздано ни годину рођења Стефана Немање, нити знамо ко му је отац. Ако смо добро разумели Савине хронолошке податке из живота Немањина, добијамо 1112/1113. као вероватну годину његовог рођења. Како је он био најмлађи син, излази да су његова три старија брата могла бити рођена негде између 1100. и 1112/1113. године. По родословима и летописима, Немањина старија браћа су Завида, Срацимир и Првослав. По другим подацима најстарији брат је био Тихомир, а млађа браћа су Срацимир, Мирослав и Стефан Немања. По изворима који у овој породици спомињу ова имена нема Десе. Деса се као „најмлађи брат“ јавља у **другој породици**, али ни у њој не знамо поуздано ко је отац Уроша II, При-

мислава, Белуша и „најмлађег брата“ Десе. Овде немамо чак ни најмањи наговештај о томе кад је који од њих рођен. У своје време и Шишић је покушао да се снађе у генеалогичкој породици у којој се спомиње и један Деса. Он је саставио и једну генеалогичку таблу под насловом „Генеалогичка рашке гране Војиславића“.¹⁷ Из те генеалогичке табле одмах се види да је Шишић прихватио Дукљанинов податак да је Деса син Уроша I. Зна се да су и Орбин и Лукари сматрали да је један Деса био син Урошев (Лукари: син Беле Уроша).¹⁸ По Шишићу је Урош I рођен око 1080. и био је рашки жупан око 1115—1135. Деца Уроша I су Урош II, Белош, Деса, Јелена и Марија. Као што видимо, нема Примислава, кога Кинам јасно спомиње као брата Белошевог и Десиновог. Урош II Шишић наводи као великог рашког жупана око 1131—1132. и поново 1133—1161, Белоша као великог рашког жупана 1132, али уз знак питања, а онда опет као великог рашког жупана 1161—1162, док за Десу каже да је 1151. био кнез Захумски, па онда завршава овако: „1132 (?), 1153 и 1162—1165 велики жупан рашки; + после 1170“. Шишић за Јелену каже да се удала на почетку 1130, а Марија 1134. године. Пошто је Шишићев утицај на нашу историографију велики и значајан, а посебно његово изванредно дело **Летопис попа Дукљанина**, ваља погледати колико се можемо ослонити на његову »Генеалогичку рашке гране Војиславића«, у којој је Деса забележен и као кнез захумски (1151) и као велики жупан рашки (1132., 1153 и 1162—1165). Овде одмах пада у очи чудан податак да је иста личност (Деса) био и кнез захумски (зашто само захумски,) и одмах затим велики жупан рашки, а никаквог објашњења нема како се то у оно време могло десити. На генеалогичкој табли само је Деса убележен као „кнез Захумски“. Такве титуле нема ни пре ни после Десе. На тој генеалогичкој табли је први Стефан Војислав, кнез **дукљански** (о. 1036—1050), па онда долази Михајло (о. 1050—1081) као кнез и краљ **дукљански**, а затим Бодин, краљ **дукљански** (о. 1081—1101). После овога ређају се све **рашки жупани**, и то Петрислав, Вукан, Марко, Урош I, Урош II, Белош и, најзад, Деса, који се одједном јавља 1151. године најпре као „кнез Захумски“, а затим и као **велики жупан рашки**. Будући да је Шишић веровао да је Немања био син Уроша II, то су као владари после 1165. приказани и Тихомир, Срацимир, Мирослав и Немања. Међу њима је Мирослав назначен као **велики кнез хумски** (1165 + пре 1199). Дакле, будући да се у горњој генеалогичкој табли налази и **дукљански** краљ Владимир (о. 1103—1114), излази да се од **дукљанског** краља Владимира (о. 1103—1114) до **захумског** кнеза Десе (1151), значи читавих 37 година, не јавља ни једна личност са неком титулом владара приморских области, а такве личности нема ни после Десе. Једино се између 1165. и 1199. јавља Мирослав као кнез **хумски**, али го је већ сасвим друго време. Нигде се ни у тексту не може наћи објашњење зашто је то тако, па излази да су убрзо после Бодинове смрти (1101/2) или после дукљанског краља Владимира рашки жупани овладали и Рашком и приморским областима. Али чак ако бисмо и прихватили Шишићеву генеалогичку таблу (у ствари неприхватљиву), Деса као **кнез захумски** остао би необјашњив, јер се морамо питати

¹⁷ Шишић, 97.

¹⁸ Мавро Орбин, **Краљевство Словена**, Београд, 1968, 20 (даље: **Орбин**).

(које припадаше Хуму), и како су »његови потомци у седам генерација стално били господари и краљеви Рашке, све до цара Уроша, који, припадајући осмој генерацији, изгуби царство и умре без деце«. За наше питање веома је занимљиво и последње поглавље о Деси: »Војвода Деса је имао три сина, Мирослава, Немању и Константина и они беху паметни људи и добри ратници. Кад је он умро, покопан је у Требињу, у цркви св. Петра у Пољу. После његове смрти наставише **владати у поменутиим областима његови синови**. И пошто су били (како је речено) веома одважни и храбри, почели су тежети за **краљевством Рашке и Доње Зете**.«²⁰ Већ у коментару Орбинових описа ових догађаја Деса је као син Уроша I означен као припадник рашке династије, мада за то нема поузданих доказа. Кад је Дукљанин рекао да су неки злотвори устали против кнеза Радослава и довели Десу, сина Урошевог, давши му на управу Зету и Травунију, док је Радославу остао део све до Скадра, он је морао да има у виду »злотворе« који су већ имали јаку власт у дукљанској држави, али не можемо поуздано знати одакле је доведен Деса и да ли су Рашани већ тада преко свог кандидата (Десе?) успоставили власт и у Травунији и у Зети (по Орбину, у Хуму све до Котора у Горњој Зети). Овде се неизвесност око Десе јавља и због тога што не знамо кад се десио догађај око кнеза Радослава, па не знамо колико је Деса, ако је у питању рашки кандидат, имао година, с обзиром на то да Кинам каже да је био „најмлађи брат“, односно и најмлађи син, па се морамо питати шта је тада било са Урошем II, Примиславом и Белошем од којих је Урош II још пре 1149. био рашки велики жупан, а после њега привремено Деса, па Примислав и Белош, а онда опет Деса. Најтеже је што не знамо, ако је рашки Деса управљао једно време Требињем и Хумом још у доба Радослава, а 1151. имао и Дукљу, зашто је све то оставио и чекао на ред да у Србији буде велики жупан после Примислава и Белоша, и зашто је отишао да управља Дендром. Ипак, ако је тачно да су и Десини синови најпре владали **истом земљом** којом је владао и њихов отац (Деса), то јест Травунијом и Захумљем, а тек после очеве смрти тежили за Рашком и Доњом Зетом, онда би то ишло у прилог нашем мишљењу да о Деси није све онако једноставно како се приказује. Зато ћемо се још мало задржати на неким појединостима о Деси, можда чак и поновити нека размишљања.

Док је, као што смо видели, Дукљанин рекао да је Деса добио на управу Зету и Травунију, Орбин за истог Десу каже да је владао и Хумом, све до Котора и у Горњој Зети, а то је малтене све оно што је садржано и у Десиной повељи о Мљету из 1151. године. Затим, Орбин каже, да поновимо, да је овај исти Деса **целог свог живота** владао »у реченим земљама«. Што он даље каже да је Деса волео католике не мора да значи да је то речено из неке пристрасности. Ако је он заиста 1151. године даровао острво Млет пулсанском реду, то би био доказ више да је био наклоњен западној цркви, односно доказ више да је тај Деса **целог свог живота** владао **самостим приморским земљама**, које су припадале западној цркви. Деса, чија је титула била *dux Dioclie, Stobolie* и *Zacholmie*, у свему би од-

²⁰ Орбин, 15.

говарао овом Орбиновом Деси, који је ако је веровати Орбину, био чак и сахрањен у једној од тих својих земаља (у Травунији). Кад се сад подсетимо како Јован Кинам описује лица и догађаје везане за »најмлађег брата« Десу из породице Урошеве, чини нам се да морамо закључити да су у питању две личности истог имена. Да додамо још да Орбин не наговештава уопште да је његов Деса имао било какве везе са далеком Дендром, нити се из његовог казивања може и наслутити да је у земљама којима је владао долазило за његова живота до смене на власти као што је то би ослучај са збивањима у Србији (заједно са Рашком), у породици Урошевој. Најзад, и све што се у историографији везује за Десу и Угарску односи се по свој прилици на »најмлађег брата« Десу, брата Белошевог, а не на Десу дукљанско-травунско-захумског кнеза. Зато нам се чини да Шишић неће бити у праву кад на једном месту каже: »Потпуно је искључено, да *dux Dessa* није наш Деса«.²¹ Кад смо већ оволико несигурни, ништа није искључено све док се подробно не провери. Чини нам се да се само треба ослободити схватања да је Рашка она област око које се све окреће. Рашку, једноставно, треба ставити тамо где јој је место у развоју ране српске државе а не замењивати Рашку Србијом ни Србију Рашком. Случај је хтео да су се у том раном периоду развоја српске државе у 12. веку појавила два лица са именом Деса. Не улазећи овом приликом у Орбинов податак о Мирославу, Немањи и Константину као Десиним синовима, чини нам се ипак да је приморски Деса у некој родбинској вези са Немањиним прецима, можда чак и са Немањиним оцем. Не треба да заборавимо да постоји уверење да Немањино порекло ваља тражити негде у травунско-захумској области. И Орбин каже да су Десини синови »почели тежити за краљевством Рашке и Доње Зете«, што ће рећи тек његови синови а не и он сâм. Кад се боље удубимо у Немањине географије које су нам оставили његови синови (св. Сава и Стефан Првовенчани), видећемо да нема велике разлике између њихових описа очевих освајања и освајања која Орбин везује за синове приморског кнеза Десе. Наравно, треба само пажљиво проучити све податке који се у разним изворима односе на иста лица и исте догађаје. Сигурни смо да ће наша слика о приликама у Србији и приморским земљама средином 12. века бити нешто јаснија. Да поновимо, истраживања у овом смислу могла би се започети од Десине титуле у његовој повељи о Мљету из 1151. године, баш као што је и писац ових редова учинио. Чак да повеља и није аутентична, а писац овог чланка, мада неупућен у та питања, мисли да у основи јесте, онај који је ту расправу касније фалсификовао, ако је желео да буде убедљив, морао је имати у виду да неке појединости у повељи није смео да мења, а то су име дародавца, титула, земље којима је владао и, можда, година кад је повеља издата. За напор који је писац овог чланка уложио желећи да нешто објасни ти су подаци довољни. Само, при нашем премишљању да ли Десу да сматрамо приморским кнезом или српским жупаном или и једним и другим, не заборавимо да он у својој титули уопште не спомиње Србију, за коју се половином 12. века увелико знало, и византијски писци, кад описују

²¹ Шишић, 101.

неке ратове Византије у то време, сасвим јасно наводе Србију као земљу (државу) независно од Дукље и осталих приморских земаља. Зашто би Деса избегавао да у своју титулу унесе и Србију ако је већ био и њен владра (наводно велики жупан)? Владари његова времена тешко су се одрицали земаља којима су управљали, макар и привремено.

Наравно, ако је писац ових редова макар у нечему у праву, то би значило да би требало пажљиво преиспитати много штошта што је у вези са именом Деса, са Рашком, Србијом, Дукљом и другим приморским земљама у 12. веку тумачено у разним приликама, али је писцу јасно да ће у овом тренутку тешко наићи на разумевање. Јер, читајући најсвежија достигнућа у проучавању дукљанско-српских односа средином 12. века, стичемо утисак да око овога што је у овом чланку изнето не вреди стварати компликације. Међутим, писцу овог чланка се чини да баш понуђена решења стварају компликације. Ево због чега: иоле упућенијем читаоцу не може бити јасно шта се десило са дукљанском државом средином 12. века и да ли су већ око 1150. године владари »српских земаља планинског залеђа«, који су баш у то време трпели узастопне поразе и били по царевој заповести смењивани, истовремено постали и толико моћни да су овладали и приморским земљама и тим планинским залеђем или су околности биле такве да је тек Немања после 1170, управо тек осамдесетих година 12. века, успео да обједини оба та дела и државу још више прошири. Знајући за те тешке околности средином 12. века, читалац запада у још већу неизвесност кад прочита да је битка на Тари 1150. године, годину дана пре Десине повеље о Мљету, везана за речицу Тару, недалеко од Ваљева.²² Неизвесност је велика због тога што, прво, знамо да су Срби 1149. године били потучени код Расе и да су после тога Византаци, напредујући дубље, заузели још и Никаву и Галич, па се морамо питати како се могло десити да већ идуће године (1150) Срби толико ојачају да дочекују византијску војску чак код Ваљева! На страну, што са стратегијског и тактичког гледишта остаје необјашњиво како су српске војсковође могле дозволити да се, очекујући моћног непријатеља, нађу у положају да им спреда буду византијски одреди, које води лично цар, а иза леђа да им стоји планински венац који сачињавају Маљен (1104), Повлен (1347) и Медведник (1244). Али то није једино што доводи у сумњу да је битка била на уској и краткој речици Тари код Ваљева, већ се поставља и питање којом су то згодом жупани и велики жупани Србије, па чак и приморски кнезови, успели да до средине 12. века прошире своју државу чак до данашњег Ваљева кад нам византијски писци, као, тако рећи, савременици догађаја, саопштавају да су у првој половини 12. века сви покушаји Срба да се ослободе византијске власти остали безуспешни. Не треба заборавити да је то баш период поновног јачања византијске моћи под Комненима, те су све до Немање постојали врло неповољни услови за ослобођење од византијске власти и за територијално проширење. О каквом проширењу може бити говора у време кад цар Манојло смењује жупане у Србији и наређује да Деса дође из Ден-

²² Историја српског народа, Београд 1981, 203 (даље: ИСН).

дре, па га после неколико година опет смењује? Али, неизвесности има још. Присталице мишљења да је Деса био истовремено и дукљанско-травунско-захумски кнез (*dux*) и велики жупан Србије, да поновимо, не објашњавају зашто Деса у својој повељи из 1151. године није у своју титулу унео за оно време веома пространу Србију (ако је допирала чак до Ваљева, па и да није). Владари по некад уносе у титулу и земље које не поседују а камоли ако имају директно право на њих, а Деса би по том тумачењу имао право на огромну Србију уз коју долазе још и приморске земље. Кад још додамо да је готово сигурно да је око 1166/67. жупански положај у Србији држао Немања, вероватно уз браћу, а да је »најмлађи брат« Деса још око 1163. године био упућен у Цариград у затвор, морамо се питати какве везе са тим бурним догађајима у Србији има приморски кнез Деса? Вероватно да су прилике у Србији између 1155. и 1165. биле такве да српски жупани, несложни и несигурни и у својој земљи, нису могли ни помишљати да овладају још и Дукљом, Травунијом и Захумљем. Зато, да кажемо, сигурно није случајно што се један Деса спомиње и 1170. године, али то не може бити »најмлађи брат« Деса, већ само приморски кнез Деса. Ипак, присталице мишљења да је реч само о једном Деси, да би уверили читаоце да је тако, закључили су да се »најмлађи брат« Деса »касније избавио из заговора и вратио у Србију«, при чему се додаје да је један познији писац забележио »да је жупан Деса умро у Требињу и да је сахрањен у манастиру св. Петра у Пољу«. ²³ Тако је, на изглед, све у реду, али, у ствари, није ни издалека у реду. Кад читамо горње тумачење, пада у очи да се по њему жупан Деса вратио у Србију, а не у своје приморске области, али је ипак умро у Требињу и сахрањен недалеко од тог града. Очигледно је да је требало нешто измишљати да би се »најмлађи брат« Деса довео у везу са податком о једном Деси из 1170. године. Међутим, чини нам се, да је много вероватније да се жупан Деса није више ни враћао у Србију, нити би тамо имао шта да тражи, јер су прилике половином седме деценије 12. века биле веома неповољне за Десино враћање у Србију. Тамо су унутрашњи немири претходили доласку на власт нових лица и то из Немањине породице. Чини нам се да нема основе ни примедба да је жупан Деса по повратку у Србију умро у Требињу. Зар није природније да је у Требињу умро *dux Dioclie, Stobolie et Zacholmie* и да је и сахрањен у оближњем манастиру. Ваљда је био обичај да се владар сахрани у земљи која му је била главна и у којој је владао »целог свог живота«, а жупану Деси, »најмлађем брату«, главна земља је била Србија (са Рашком) а не Травунија. Наравно, могло би се још више распредати о томе шта је у вези са именом Деса ближе истини а шта не, али ће о томе бити речи другом приликом. Разуме се да писца ових редова не би изненадило кад би све било предузето да се овде предложено мишљење оповргне, јер ако би у том настојању били заиста пронађени нови докази који би потврђивали постојање само једног Десе, то би за науку био велики допринос. Тај један Деса би помогао да се разреши иначе веома сложено питање односа између Дукље и других приморских земаља и унутрашњости

²³ ИСН, 208.

коју обично називамо Србијом. Тај однос је особито интересантан за средину 12. века. Ако би се утврдило да је половином 12. века постојао само један Деса, који је био и велики жупан у Србији (и Рашкој) и истовремено владао и као *dux Dioclie, Stobolie* и *Zacholmie*, морали бисмо сасвим другачије размишљати и о Немањиним првим годинама жупанске и великожупанске владавине. Неко боље решење вероватно би нам омогућило да боље схватамо и збивања између »самостаљивања и успона Дукљанске државе« и »српских великих жупана у борби са Византијом«. ²⁴ Овако, ако се питање Десе не објасни боље, многимга ће овај кључни период развоја дукљанске и српске државе остати и даље неразумљив, мада је неоспорно да је у питању значајна прекретница за земље о којима је у овом чланку било речи.

SOME REFLECTIONS ON THE DUKE AND GREAT ŽUPAN DESA

In these contributions R. Novaković endeavours to solve two questions. In the first contribution, under the title »About Constatine Porphyrogenitus' fortified place« the author concludes that for Travunia, for which Porphyrogenitus states that in the Slavonic language in means »fortified place« the Slavonic name, in all probability, was **Stobor** or **Stoborje**. The author came to the idea that it probably was so on the basis of Desa's charter concerning Mljet from 1151. In it, Dase's title reads: »... dei gratia Dioclie, Stobolie, Zacholmie dux...«. Having found in the dictionaries that the Slavonic word **stobor** means wooden fence or uncemented stone wall, R. Novaković drew the conclusion that **Stobolia** in Desa's charter was the corrupt form of the names **Stobor** or **Stoborje**, considering the fact that in Travunia there is a considerable number of smaller or larger areas surrounded by uncemented stone walls and it is also possible that at the time of arrival of the Stavs (Serbins), there were in the hinterland of Dubrovnik also areas encircled by wooden.

In the second contribution »A few more words on the duke Desa« R. Novaković tries to prove that in the middle of the 12th century Desa »... dei gratia Dioclie, Stobolie, Zacholmie dux...« could not be the same person as Desa »the youngest brother« of the župan of Rascia Uroš (II). In presuming so, R. Novaković was guided by his, already previously exposed conviction, that in the middle of the 12th century the župans of Rascia could not govern, at the same time, Dioclia, Zagorje, Rascia, Stobolia (Travunia) and Zahumlje. In author's opinion, it is still the time when Dioclia had a prevalence over the interior provinces. Zagorje and Rascia made efforts at that time to become stronger and to destroy the authority of the rulers Dioclia, but they could not achieve it until Nemanja's time. Nemanja was the first who managed to unite both maritime and mountainous provinces. R. Novaković is convinced that Desa, Uroš's »youngest brother«, could not have been simultaneously the župan of Rascia and duke of maritime provinces, cited in the title of the duke Desa. Desa, Rascian župan was a person of minor importance than Desa, duke of maritime provinces, who could have had rivals in some old Travunian—Zacholmian family and even in a family ruling in Zagorje and Rascia. R. Novaković thinks that, as regards Desa in the Littoral and Desa in Rascia, it should be seen, whether in the middle of the 12th century there existed at least three rival families: the one round the duke Desa, further the family of the Rascian župan Uroš (II), whose »youngest brother« was also named Desa and finally Nemanja's family, the origin of which R. Novaković connects with the areas of Travunia and Zacholmia and which was also interested in enlarging its authority to a wider extent. The author thinks that the former hypothesis on the existence, in the middle of the 12th century, of two persons called Desa, ought to be revived.

²⁴ ИСН, 180—211.